

Könyvszemle

Három könyv a szemiotikai textológia témaköréből

Az a diszciplína, amelyről szó van, létrejöttében és alakulásában, elméleti kiterjesztésében és alkalmazásában szorosan összekapcsolódik Petőfi S. János, a Maceratai Egyetem nyelvfilozófia professzora, akadémiai külső tag nevével. Egészen ritka jelenségként: a tudós pályája és az általa (is) létrehozott diszciplína „fejlődése” jelentős mértékben egybeesik. Európában általában szövegnyelvészetként, szövegtanként (textlingvisztika, textológia) ismerik ezt a területet, az angolszász szakirodalomban diskurzuselemzészként. A nevek változatossága részben azt jelzi, hogy az ezen belüli vizsgálódások elméleti kereteiket tekintve nem teljesen egységesek, részben pedig az elnevezések a „fejlődés” különböző szakaszaihoz kapcsolódnak. A legilletékesebb, maga Petőfi S. János mindenre kiterjedő argumentációval az általa kutatott területre ma a szemiotikai textológia elnevezést használja. Az a három könyv, amelyről az alábbiakban röviden szólunk, az elmúlt években jelent meg Magyarországon.

Mint több vele készített interjúban kifejtette, Petőfi S. János alkatával, soknyelvűségével, mély és széleskörű, a „két kultúrát” áthidaló (szakmai) tudásával és érdeklődésével „kommunikatív” emberként mindig vonzódott a kommunikációhoz, annak gyakorlati és elméleti vonatkozásaihoz. Mint-hogy a kommunikáció komplex jelek, kommunikátumok révén valósul meg, a kutatási

terület vizsgálati tárgya a szövegnek minősíthető kommunikátum. A szándék pedig az volt, hogy a kutatás minél alaposabban feltárja a szöveglétrehozó alkotófolyamatot és a szövegbefogadó interpretációfolyamatot, amelynek kulcseleme maga a kommunikátum, azaz a szöveg. A szöveg vizsgálatában magától adódóan a verbális szöveg volt a kiindulópont, amelyet az első fázisban a hatvanas évek végén és a hetvenes évek elején (a Göteborgi, az Umeåi, majd a Konstanzi Egyetemen) Petőfi S. János verbális ko-textuális elméleti keretben vizsgált (csupán a szövegen belüli elemek figyelembe vételével), a második fázisban, a hetvenes-nyolcvanas években (a Bielefeldi Egyetemen) az elméleti keret kon-textuálissá bővült a szövegen kívüli tényezők bevonásával (a kutatás a verbális szövegek jelentésének létrehozására irányult), majd a kilencvenes években (a Maceratai Egyetemen és itthon) multimediális kon-textuálissá (multimediális nyelvek és szövegek elemzésére).

A diszciplína fejlődésében és a szerző pályájának alakulásában rendkívül fontos volt a második szakasz, a hetvenes-nyolcvanas évek időszaka. A korra jellemző módon egy kivétellel, ennek az időszaknak még a magyar nyelvű publikációi sem Magyarországon jelentek meg, hanem Amszterdamban, Bukarestben, Bécsben, Párizsban és Újvidéken. Ezt pótolja most részben a *Szemiotikai szövegtan* címet viselő sorozat 18. kötete. A kötet monografikus része, amely a *Szövegkompozíció és jelentés. Témák és megközelítések a szöveg-tani kutatásban* címet viseli, két téma köré

csoportosítva három-három dolgozatot tartalmaz. Az első téma maga a nyelvészeti és a szemiotikai-textológiai kutatás, annak az elméleti kontextusnak a bemutatása, amelyben a szerző szövegtani koncepciója kialakult, és amelyben ma is folytatódik. E téma keretében az első, először 1976-ban megjelent írás könyvismertetések formájában mutatja be a generatív grammatikát, az univerzális grammatikát és a beszédaktus-elméletet (az ismertett könyvek szerzői, illetve szerkesztői: Karl-Otto Apel, Jon L. Austin, Guido Küng, John Lyons, Wolfgang Stegmüller, Danny D. Steinberg – Leon A. Jakobovits, Donald Davidson – Gilbert Harman). A másik két írás két terjedelmes, igen tanulságos interjú a szerzővel, az egyik 1984-ből (Danyi Magdolna készítette, Újvidéken jelent meg), a másik 2001-ből (Andor József elektronikus interjúja, 2002-ben jelent meg először a *Szöveg az egész világ* című, Petőfi S. János 70. születésnapjára kiadott kötetben). Fontos a szerzőnek az a véleménye, hogy „A szövegtani és a nyelvészeti kutatás kapcsolatában meggyőződésünk szerint a szövegtani kutatás szerepe az elsődleges”. (123.) A második témakörbe tartozó írások a szövegkompozíció háromféle megközelítési lehetőségét tárják elénk: az egyik a szöveg tipográfiai képének kompozicionális jelentést meghatározó szerepét mutatja be (Weöres és Nemes Nagy Ágnes elemzések; először 1969-ben jelent meg), a másik a horizontális (lineáris) organizáció (Örkény egyik egypercese alapján, először 1984-ben), a harmadik a vertikális (hierarchikus) organizáció elemzése (Nemes Nagy Ágnes: *Amikor*, 2006). A kötet második része bibliográfiákat és repertóriumokat tartalmaz Vass László szerkesztésében.

Petőfi S. Jánosnak az Akadémiai Kiadónál 2004-ben megjelent *A szöveg mint komp-*

lex jel. Bevezetés a szemiotikai-textológiai szöveg szemléletbe című könyve a diszciplína kézikönyv jellegű szintézisének tekinthető. Ennek megfelelően a szerző a tőle megszokottnál is nagyobb gondot fordít a terminusok indoklására, az alapfogalmak explicit kifejtésére és annak igazolására, hogy éppen a szöveg komplex jel-volta miatt túl kell lépni a nyelvészet határain. Így már a *Bevezetésben* sort kerít a könyv címében szereplő terminusok indoklására és kifejtésére. A kézikönyv-jellegnek megfelelően az első rész általános textológiai kérdéseket tárgyal, a második rész három elméleti kérdést (a szövegtani kutatás diszciplínakörnyezetét, a szemiotikai textológia és a nyelvészeti kutatás elméleti és módszertani distinkcióját és kapcsolatát, a multimediális szövegek szemiotikai-textológiai megközelítését), a harmadik rész egy verbális és két multimediális szöveg megformáltságát tárgyalja azzal a kimondott céllal, hogy „példát adjon a szemiotikai textológia elméleti apparátusának a használatára”. (21.) Mindhárom rész részletes irodalomjegyzékkel zárul, maga a könyv pedig a szakkifejezések mutatójával. Minthogy a szöveg vizsgálata az elmúlt évtizedekben egyidejűleg különféle diszciplínák (szemiotika, filológia, nyelvészet, retorika, kognitív pszichológia, kommunikáció-szociológia stb.) keretében történt az illető diszciplínák módszereivel, Petőfi S. János további feladatnak tekinti az integratív jellegű szövegtan interdiszciplináris metodológiája kidolgozásának folytatását és egy integratív szövegtani elméleti keret létrehozását (63.). Ezzel kapcsolatosan figyelemre méltó a szerzőnek a könyv II. 2. részében kifejtett javaslata egy, az egyetemi stúdiumokat is megalapozó *studium generale* bevezetésének szükségességéről és lehetséges curriculáris tartalmáról. A szakképzés tárgyától függetlenül véle-

ménye szerint a *studium generalénak* ilyen témákat kellene tartalmaznia: filozófiai propeudeutika, tudományelmélet és tudománytörténet; a kutatás tárgyának metodológiája (deduktív, induktív, abduktív megközelítés, empirikus kutatás); kommunikációképesség legalább két idegen nyelven (83.). A *studium generale* alapeleme végső fokon maga az általános szemiotikai textológia és az általános retorika lehetne (84.).

A szerzőhöz és a témához kapcsolódó harmadik könyv az előbbieknél költőibb és talányosabb főcíme Hans Magnus Enzensberger részletesebben is idézett egyik szövegéből való: *A vízjel nem tűnik el olyan könnyen*. Ez a könyv a Benkes Zsuzsa – Petőfi S. János szerzőpáros több előző könyvéhez hasonlóan cáfolja azt a néha elhangzó, tájékozatlanságból fakadó véleményt, hogy a szemiotikai textológia túlságosan teoretikus. Azt csak Petőfi S. János 2001-es interjújából tudjuk, hogy már 1972-ben, a Bielefeldi Egyetem tervezésekor a szövegcentrikusság azért volt közös jegye a Nyelvészeti és Irodalomtudományi Kar tanszékeinek, mert úgy tervezték, hogy itt történik majd azoknak az „új típusú” középiskolai tanároknak a képzése, akik az iskolai oktatásban az újonnan bevezetendő nyelvészet és irodalomtárgyak tanárai lesznek (erre akkor ott nem került sor). Az említett szerzőpárosnak az irodalmi szövegek másfajta megközelítésére irányuló hazai törekvését az „akadémiai” szakmai környezet kevésbé ismerheti ugyan, de már több mint másfél évtizede tudnak róla, részt vesznek benne pedagógusok az egész Kárpát-medencéből, középiskolai tanulók és egyetemi hallgatók, az elmélet elemei és a gyakorlás játékos mintái bekerültek tankönyvekbe (olyanokba is, amelyek Romániában jelentek meg), iskolai segédkönyvekbe. A didaktikai tapasztalatnak

és a szemiotikai textológia elméletének összekapcsolása, ahogyan ebben a könyvben megvalósul, szintén a nem szokványos szöveg megközelítésre biztat, az irodalmi szövegek kreatív, játékos szétszedésére és összerakására. Magukat a szövegeket ettől nem kell féltetni, az erre utaló cím szerint: *A vízjel nem tűnik el olyan könnyen*. A könyvben bemutatott kreatív gyakorlatok olyasmire nyújtanak példákat és mintát, ami a megváltozott civilizációs környezetben, a vizualitás korszakában újra vonzóvá teheti a szövegekkel foglalkozó iskolai munkát. A szerzők ezt a könyvet a 2004-ben megjelent kötet ikerkönyvének tekintik, és jelzik, hogy „a kettő együtt ad képet a *verbális szövegek* általános és alkalmazott textológiájáról”. (16.) A könyv szerkezete is összhangban van az előbbitel: a nyolc fejezet szintén három részre oszlik. Az első rész a szemiotikai textológiának azokat a jellemzőit, alapkérdéseit tárgyalja, amelyek relevánsak a gyakorlatok megértésében; a második rész gyakorlatai azt a célt szolgálják, hogy világossá tegyék bizonyos, a poétikából is ismert szakszavaknak a szövegek megformáltságával kapcsolatos használatát (*kötött vers, szabad vers, próza, kalligramm, képvér* stb.); a harmadik rész fejezetei előbb a szöveg egy-egy összetevőjére vonatkozó kreatív gyakorlatokat mutatnak be, aztán olyanokat, amelyek több összetevőre irányulnak, végül olyanokat, amelyek versszövegek szövegrokonssági kapcsolatainak a felderítését szolgálják. Azt a szándékukat is jelzik a szerzők, hogy ezt az ikerkönyvet trilógiává szeretnék kiegészíteni egy olyan kötettel, amelyben multimedialis szövegekre vonatkozó gyakorlatokat mutatnak be.

Végül a három könyv rövid ismertetését azzal a bizonyára nem érdektelen tény jelzésével zárom, hogy miközben a szövegtannak

a Kárpát-medencében egyre inkább pezsdítő hatása van a középfokú és az egyetemi oktatásra, a nagyvilágban is több helyen működnek Petőfi S. János nevéhez és személyéhez fűződő szövegtani műhelyek. Az említett iskolai tankönyveken és oktatási segédkönyveken kívül ennek itthon olyan eredményei vannak, mint a szegedi tanárképző főiskolán megjelent sorozat 18 kötete (*Szemiotikai szövegtan*) és a debreceni egyetemhez fűződő sorozat 13 kötete (*Officina Textologica*). A nagyvilágban pedig közvetlenül vagy közvetve szintén a „Petőfi-iskolához” kapcsolódó nemzetközi folyóiratok és periodikák jelennek

meg: *Text* (Petőfi indította van Dijkkal); *Research in Text Theory* (a berlini deGruyter kiadónál), *Papiere zur Textlinguistik* (a hamburgi Buske kiadónál). (Petőfi S. János – Békési Imre – Vass László szerk.: *Szemiotikai szövegtan*. Szeged: JGYF Kiadó, 2007; Petőfi S. János: *A szöveg mint komplex jel. Bevezetés a szemiotikai-textológiai szövegszemléletbe*. Bp.: Akadémiai Kiadó, 2004; Benkes Zsuzsa – Petőfi S. János: *A vízjel nem tűnik el olyan könnyen. Versek megformáltságának megközelítése kreatív gyakorlatokkal*. Bp.: Tinta Könyvkiadó, 2006)

Péntek János
az MTA külső tagja

Rathmann János: Történetiség a német felvilágosodásban

Az előttünk fekvő kötetnek két előzménye van Rathmann János munkásságában: egy közelebbi és egy távolabbi. A közelebbi, másfél évtizeddel ezelőtti előzmény magának a kötetnek az eredeti német nyelvű változata. A *Történetiség a német felvilágosodásban* ugyanis, csekély változtatásokkal, voltaképp a *Historizität in der Deutschen Aufklärung* (Peter Lang, 1993) tanulmányainak magyar nyelvű újraközlésére vállalkozik. A távolabbi, mintegy negyedszázados előzmény pedig a szerző Herder-monográfiája. Ez, a herderi történetfilozófia kialakulásának szentelt, *Herder eszméi – a historizmus útján* (Akadémiai, 1983) című értekezés indítja el Rathmann a történetiségnek a német felvilágosodásban játszott szerepét vizsgáló, a mostani kötetben összefoglalt kutatásai útján.

A mostani kötet afféle portrégyűjteménynek is fölfogató: a történetiség német fölfedezőinek arcképcsarnokaként is olvasható tehát. Az arcképcsarnokban három főalak és egy mellékalak foglal helyet – a főalakok: Herder,

Hamann és Georg Forster, a mellékalak pedig Moses Mendelssohn. A főalakok közül is legfőbb, változatlanul, Herder: a kötet több mint felét az ő munkásságát elemző két tanulmány teszi ki, a földolgozás pedig – noha szigorúan geneologikus értelemben Hamannal kellene kezdeni a tárgyalást – az ő történetfilozófiájának analízisével indul. Minden más szereplő voltaképpen csupán hozzá viszonyítva lép színre: Hamann az elődök, Forster az utódok egyikeként, Mendelssohn meg afféle vitapartnerként.

A Herderrel foglalkozó két tanulmány egyike a herderi történetfilozófia geneziséét tárja föl, a másika pedig a jellemvonásait veszi számba. Az előbbi filológiai megalapozottságú érvelése szerint a herderi történetfilozófia genezise egészen Herder legkorábbi írásaiig nyúlik vissza, és két kortársi gondolkodó interpretációjával kapcsolódik össze: Herder Hume- és Winckelmann-olvasmányából indul ki. Az utóbbi határozott filozófiatörténeti koncepción nyugvó argumentációja szerint Herder a modern történetfilozófia társalkotóinak egyike, bölcelettörténeti helyét Vico és Hegel között lehet kijelölni: